

Branko Tošović (Grac)

Srpska stilistika u odnosu na hrvatsku (tumačenja globalnog raslojavanja jezika)

U radu se razmatraju srpska i hrvatska tumačenja globalnog raslojavanja jezika, u okviru koga je jedan od osnovnih oblika stilistička i stilska diferencijacija. U prvom dijelu analize predstavljeni su pogledi srpskih i hrvatskih lingvista, a u drugom autor daje svoje viđenje ove problematike. On razlikuje introvertnu i ekstrovertnu diferencijaciju jezika. U okviru prve izdvaja 18 vidova.

0. U tumačenju stilističkih fenomena postoji nekoliko fundamentalnih pitanja. U nizu od njih izdvojili bismo globalno raslojavanje jezika, u kome dolazi do veoma širokog, kompleksnog i raznorodnog stilističkog račlanjivanja. U analizi funkcionalnostilske razgradnje došli do zaključka da tumačenje svakog pojedinačnog raslojavanja zahtijeva osmišljavanje globalne diferencijacije jezika i da se priroda jednog raslojavanja može cjelovito sagledati ako se razmotri i u odnosu na druge (Tošović 2002). Nažalost, malo ima pokušaja da se kompleksno osmisli ova problematika. Kad se govori o heterogenosti jezičke realizacije, obično se ističu sljedeće diferencijacije: teritorijalna (dijalekti, narječja, varijate i sl.), socijalna (sociolekti, žargoni itd.), polna (muška i ženska varijanta jezika), starosna (dječji govor, govor omladine, govor odraslih), funkcionalna (funkcionalni stilovi) i individualna (idiolekti). Međutim, ako se dublje uđe u ovu problematiku, dolazi se do spoznaje da je takvo izdvajanje dosta ograničeno i nedovoljno. To nas je ponukalo da se pozabavimo ovim problemom i da pokušamo razjasniti kako se u srpskoj i hrvatskoj lingvistici tumače dati problemi.

1. Postoje četiri kriterija u tumačenju opšteg raslojavanja jezika: utvrđivanje ekstrovertnosti ili introvertnosti jezičke razgradnje, određivanje terpunktualnosti ili monopunktualnosti pristupa, determinisanje relevantnosti raslojavanja, izdvajanje diferencijalnih faktora. Prvi kriterij se tiče raslojava jezika u dva pravca, koje bismo nazvati spoljnim i unutrašnjim. U spoljnjem iz jednog jezika nastaje više jezika, u unutrašnjem iz jednog jezika se formiraju različiti oblici, tipovi, vrste istog jezika. Prema ovom kriteriju izdvajaju se tri vrste tumačenja: jedno orijentisano na spoljnu diferencijaciju, drugo na unutrašnju diferencijaciju, a treće na obje. Drugi kriterij je povezan sa dva osnovna pristupa globalnoj diferencijaciji jezika. U prvom se raslojavanju jezika pristupa kao otvorenom sistemu i ne pokušavaju naći svi tipovi i podtipovi raslojavanja, već izdvojiti tipični ili najizrazitiji. Pošto se u takvom slučaju na kraju može staviti *itd.*, *i sl.*, odnosno tri tačke, takav pristup nazivamo terpunktcijskim. Ovaj metod se najčešće pojavljuje u radovima opšteg tipa kada se ukratko predstavlja razuđenost jezika. On posebno dolazi do izražaja u naučno-popularnim radovima. Drugi pristup pokušava da ontološki otvoreni sistem razuđenosti jezika pretvori u zatvoreni gnoseološki sistem, odnosno da nađe, koliko je to moguće, konačan skup taksona. Pošto se u ovome pristupu teži stavl-

janju tačke (do koje se, na žalost, zbog dinamičnosti jezika i neprekidnih promjena u njemu teško može doći), takav pristup nazivamo monopunkcijskim. U njemu se teži jasnoj hijerarhizaciji i razgraničenim saodnosima. Taj metod duboko i široko zadire u diferencijaciju jezika i pokušava otkriti i izdvojiti maksimalan broj taksona. U nekim tipovima diferencijacije može se već na početku staviti tačka. Takav je slučaj sa polnom diferencijacijom, u kojoj postoje samo dvije vrste – jezički izraz žena i jezički izraz muškaraca. Dosta zatvoren sistem ima teritorijalna diferencijacija, jer sadrži ograničen broj dijalekata i narječja. U drugim se pak vrstama raslojavanja uvijek moraju staviti tri tačke. Takva je stilistička, a pogotovo idiolektalna diferencijacija, budući da svako govorno lice ima svoj osobeni način izražavanja. To se takođe odnosi na registarski i diskursivni tip diferenciranja. Treći kriterij podrazumijeva relevantnost raslojavanja jezika i njegovih pojedinih tipova. Ovdje se radi o akciološkom principu na osnovu koja se procjenjuje vrijednost (značaj) određene vrste raslojavanja jezika. Četvrti kriterij polazi od faktora koji utiču na diferenciranje jezika.

U spoznavanju raslojavanja jezika postoje dva metodološka pristupa. Jedan je induktivni, drugi deduktivni. U induktivnom se ide od konkretnih primjera kao opštim shemama, a u deduktivnom obrnuto. Za osmišljavanje ovako složene teme čini se da je u početnoj fazi prikladniji deduktivni pristup.

I

2. Globalno raslojavanje jezika je u srpskoj lingvistici i stilistici nije bilo predmet posebnih studija, ali je zbog sociolingvističke situacije na području bivše Jugoslavije velika pažnja posvećena razgradnji jezika u obliku varijanata. U serbistici ima nekoliko vrijednih radova o diferencijaciji jezika. Jedan od njih predstavlja knjiga Sociolingvistika, čije osmo poglavlje nosi naslov Raslojavanje jezika (Radovanović 1986: 165–166). U njemu dolazi do izražaja kriterij introvertnosti, budući da autor tumači unutrašnje raslojavanje jezika. Milorad Radovanović piše da nijedan prirodni ljudski jezik (bez obzira da li je normiran) nije homogen i da se ne ostvaruje kao potpuno jedinstvena cjelina.

„[...] jezik i u svom govorenom i u svom pisanom obliku postojanja, ispoljavanja i funkcionisanja varira u pogledu inventara, izbora i upotrebe sredstava kojima potencijalno, kao virtuelni entitet, raspolaže“.¹

¹ O tome su pisali mnogo istraživači. Recimo, Gaetano Beruto je isticao da se jedan te isti jezik na različite načine upotrebljava u zavisnosti od govornog lica, okolnosti, vremena i mjesta, a takođe socijalnih uslova (Berutto 1987: 263). Diter Halvaks konstatuje da se zajednice govornika ne koriste homogenim jezikom, nego se više služe sociokulturno determinisanim, jezičkim (upotrebnim) oblicima ili varijetetima (Halwachs 2001: 199). Po mišljenju Teodora Levandovskog u okviru jedne veoma ograničene jezičke zajednice pored standardnog varijeteta upotrebljava se više varijanata (Lewandowski 1994). Mario Vandruška tvrdi da ljudski jezik nije u sebe zatvoren i

3. U Radovanovićevu pristupu zapaža se kriterij terpunktualnosti, jer on govorne varijacije svodi na nekoliko osnovnih tipova, tačnije na četiri: funkcionalno, socijalno, individualno i teritorijalno (na drugom mjestu spominje stilsko, varijativno, dijahronijsko, sociolektalno, žargonsko i idiolektatsko). Što se tiče diferencijalnih faktora, Radovanović izdvaja devet osnovnih: ulogu (funkciju), temu, govorno lice, sabesjednika, vrijeme, mjesto, situaciju, cilj i oblast života.

„Svaki posebni prirodni ljudski jezik (u daljem tekstu jezik) raslojava se zavisno od toga kakvu ima ulogu odnosno funkciju u društvu i kulturi, u komunikacijskim, interakcijskim i stvaralačkim procesima, o kojoj temi saopštava, ko njime govori ili piše, s kim, kada, gde, i u kojoj prilici tj. situaciji ga upotrebljava, s kojim ciljem, u kojoj oblasti života, rada ili stvaralaštva, itd.“ (Radovanović 1986: 165–166).²

4. Temeljna pitanja i osnovne probleme u vezi sa raslojavanjem jezika Radovanović dotiče i u knjizi *Srpski jezik i radu Planiranje jezika* (Radovanović 1996: 2004). U prilogu *Srpski jezički standard jedan dio nosi naslov Stratifikacija (raslojavanje jezika)*, u kome se u centru pažnje nalazi ruralno dijalektatsko raslojavanje srpskog jezika (Radovanović 2009: 207–208). Autor razmatra i raslojavanje standardnog jezika u tri nove varijante, nekadašnje subvarijante srpskohrvatskog jezika (istočna, južna i zapadna).

Ranko Bugarski u prvi plan ističe kriterij relevantnosti konstatacijom da do društveno značajnog jezičkog diferenciranja po raznim dimenzijama dolazi kako unutar tako i između govornih zajednica (Bugarski 1996b: 182). On razlikuje dvije dimenzije jezičkog raslojavanja – jednu unutar jedne govorne zajednice, drugu između govornih zajednica, čime istovremeno primjenjuje kriterij ekstrovertnosti i kriterij introvertnosti. Kad su u pitanju diferencijalnih faktori, on izdvaja društveni položaj, obrazovanje, profesiju, pol, uzrast... Očigledno, njegov pristup je terpunkcijski.

„U jednoj zajednici, različiti govorni ili pisani tipovi, stilovi ili oblici mogu stajati u vezi sa razlikama u društvenom položaju, obrazovanju, profesiji, polu, uzrastu i drugom. Tako se javljaju ‘viši’ i ‘niži’ varijete-

nužno homogen monossistem: on je jedinstven, kompleksan, fleksibilan, dinamičan polisistem, konglomerat jezika, koji se prema unutra prožimaju u neprekidnom kretanju, a izvan se šire na druge jezike (prema Halwachs 2001: 2000).

² Kirsten Nabrings razloge zašto se cjelina jednoga jezika cijepa na različite pojavne oblike i subsisteme dovodi u vezi s time ko je govornik, u koje svrhe se govori, u kakvoj situaciji i sa kakvim jezičkim izrazom (Nabrings 1981: 17). Gaetano Beruto ističe da se jedan te isti jezik na različite načine upotrebljava u zavisnosti od govornog lica, okolnosti, vremena i mjesta, a takođe socijalnih uslova (Berutto 1987: 263). Ove „različite vrste igre“ on naziva varijetetom. To je po njegovom mišljenju višeznačan pojam koji označava (a) opšte varijativno svojstvo, interne razlike, b) variranje svakog elementa, svake jezičke jedinice ili pravila.

ti diglosijskog tipa, 'otmeni' i 'vulgarni' stilovi, profesionalni žargoni, esnafski i tajni jezici, argo i slične pojave, kao i muški i ženski govor, govor dece, omladine, odraslih i staraca, itd.³ Jezičke razlike mogu, naročito u primitivnijim zajednicama, da odražavaju različite običaje i verovanja vezana s magijom i religijom, putem totema, tabua, čarobnih formula i obrednih jezika. U prelaznim i razvijenijim društvima, u takvim razlikama se ogledaju odnosi između grada i sela i drugi demografski činioci, kao i druge razlike u prirodnoj i društvenoj sredini, načinu života ili stepenu materijalne i duhovne kulture. Ovakvo diferenciranje dolazi do izražaja u ekonomiji, obrazovanju, nauci, tehnici, književnosti, umetnosti, masovnim medijima, reklami i propagandi. Civilizovan život rađa potrebu za izvesnim neutralizovanjem dijalekatskog šarenila putem normiranja jezičkih sredstava, pa tu veliku ulogu igraju širenje pismenosti, izgrađivanje standardnih idioma, unapređivanje jezičke kulture i drugi aspekti jezičkog planiranja i jezičke politike" (Bugarski 1996c: 182).

Pri tome se konstatuje da se jezički varijetet može zamisliti kao neki „lekt“.

„Iz datih određenja proističe da se jezički varijetet može zamisliti kao 'lekt' određen raznim vrstama horizontalne i vertikalne varijabilnosti, koje daju osnovu za različite klasifikacije. Tako se u vremenskoj dimenziji može govoriti o 'hronolektima' ili istorijskim varijetetima kolektivne dijahronije, odnosno ontogenetskim varijetetima individualne dijahronije. Među teritorijalne varijetete ili 'regiolekte' idu dijalekti narodnog jezika i varijante standardnog jezika (koje su uz to najčešće i nacionalni varijeteti tipa 'etnolekta'; Bugarski 1996b: 94).⁴

³ Sličnu poziciju nalazimo kod drugih autora. Recimo, Volf Hartung analizira pojam varijante, varijeteta, dijela jezika, podjezika, podsistema, jezičke forme, oblike postojanja jezika i različite prelazne pojave (Hartung 1981: 73–105). On izdvaja socijalno determinisane varijetete (socijalne dijalekte, sociolekte) i situativno determinisane varijetete (funkcionalni dijalekt, situacioni jezik, funkcionalni stil).

⁴ Niz istraživača izdvaja različite dimenzije raslojavanja jezika. Pod dimenzijama (glavnim parametrima) Beruto podrazumijeva vrijeme, prostor, socijalni sloj i socijalnu situaciju, koji daju četiri velika tipa raslojavanja: dijahronijski, diatopični, diastratični i dijafazični (Berutto 1987: 263). Uz njih dolaze geografski, socijalni, odnosno situativni (funkcionalno-kontekstualni) varijeteti. Po njegovom mišljenju poseban tretman zahtijevaju (a) funkcionalno-kontekstualni varijeteti, poznati i kao dijatipovi, koji se ne odnose, za razliku od prethodnih, na grupe govornika, već na pojedine govornike, i (b) specijalni jezici. Eugenio Coseriu je isticao da lingvistika varijeteta ne treba da ima u vidu samo dijalekatske varijetete, već takođe varijetete socijalnih grupa i situativne varijetete (kako je on nazvao jezičke stilove) – Coseriu 1969, 1975a, 1975b. Za oznaku ova tri tipa raslojavanja preuzeo je od norveškog lingviste Lejva Flidala

Autor dalje govori o pojedinim vrstama lekata – sociolektu, akrolektu, bazilektu, hiperlektu, metalektu, demolektu, hronolektu, seksolektu, psiholektu.

„U okviru socijalne dimenzije moguće su različite podele, a najopštiji tip varijeteta ovde sociolekt. Tu se javlja opozicija između standardnih i nestandardnih varijeteta, često razvijena u višćčlanu hijerarhizovanu strukturu. Na primer, za situacije tzv. postkreolskih kontinuuma, u rasponu od lokalne aproksimacije standardnog oblika dalog jezika do ‘najdubljeg’ kreola, aktuelna sociolingvistička teorija postulira odnose tipa akrolekt (standardni varijetet) – mezolekti (srednji varijeteti) – bazilekt (ekstremno substandardni varijetet). Tome se nekada dodaje i hiperlekt, kao idealizovani, prenatlašeni i neautentični akrolekt (npr. insistiranje na ekstremnoj i izveštačenoj verziji ‘prihvaćenog izgovora’ engleskog jezika). A u nekim afrićkim kontekstima govori se o distribuciji metalekta (službeni varijetet), demolekta (nacionalni varijetet) i htonolekta (domorodaćki varijetet) – pri ćemu se, kada su u pitanju različiti jezici, pojam varijeteta generalizuje do nivoa idioma ili jezika. Socijalno su relevantne i razlike između ‘seksolekata’, a naroćito u razvijenim zajednicama nalazimo i ‘profesiolekte’ kao strukovno uslovljene ųargone. Za varijetete odrećene specifićnim naćinima mišljenja i verbalizacije na raspolaganju je pojam ‘psiholekta’; ovaj pojam, za koji nam nije poznato da li je nekada već predložen, ovim se nudi za moguću podrobniju identifikaciju i razradu“ (Bugarski 1996b: 94–95).

Bugarski postavlja važno pitanje: kako odrediti donju granicu jezićkog varijeteta. On smatra da je idiolekt dobar kandidat za ulogu granićnog slućaja varijacije, mada se i on pri dubljoj analizi pokazuje kao nehomogena i varijabilna velićina. Teorijski se za minimalne varijetete mogu proglasiti i pojedini govorni ćinovi. On razmatra pojam i klasifikaciju jezićkih varijeteta. Bugarski ih definiše kao situirane oblike jezika, odrećene temporalno, regionalno, socijalno, funkcionalno, ili pak nekom kombinacijom ovih elemenata (Bugarski 1996b: 93).

„Apstraktnije gledano, varijeteti jednog jezika su podskupovi formalnih i/ili supstancijalnih obeleųja dalog skupa, odnosno jezika. Mogućnost njihove identifikacije i delimitacije poćiva na mogućnosli

termine dijatopska varijacija i dijastratska varijacija te dodao treću – dijafaznu ili stilistićku. Problem homogenosti i heterogenosti jezika, posebno jezićkih varijeteta opširno analizira Kirsten Nabrings (Nabrings 1981). On ih definiše kao različite, manje ili više zatvorene, konvencionalne i socijalno povezane tipove jezićke upotrebe u okviru jedne jezićke zajednice. Naslanjajući se na Koseriua, on izdvaja ćetiri dimenzije: 1. dijahronijsku, 2. dijatopijsku (dijalekt, kolokvijalni govor, visoki jezik), 3. dijastratijsku (specijalni jezici, polno specifićni varijeteti), generacijski specifićni varijeteti, profesionalni jezici, grupni jezici), 4. dijasituativnu (strućni jezici, stilski nivoi) – Nabrings 1981: 244 ff.

utvrđivanja konstanti u korelacijama takvih jezičkih obeležja sa obeležjima konteksta upotrebe jezika, pri čemu pojam konteksta obuhvata različite pomenute dimenzije varijacije. Tako, na primer, srpskohrvatski jeste jezik ali ne i jezički varijetet, jer po sebi nije situiran, dok među njegove varijetele ulaze istorijske faze ovog jezika, standardni jezik i njegove varijante, dijalekti, idiolekti, stilovi itd. A engleski jezik kao svoje varijetele obuhvata, recimo, staroengleski, srednjoengleski i moderni engleski, zatim britansku, američku i druge nacionalne varijante, kao i varijante engleskog kao nematernjeg jezika i tzv. internacionalni engleski, potom govorni i pisani, opšti i stručni, formalni i kolokvijalni engleski jezik i slično – razume se, uvek sa mogućnošću subklasifikacija“ (Bugarski 1996b: 93).

U tumačenju donje granice jezičkog varijeteta Bugarski zauzima sljedeću poziciju:

„[...] ako ovaj pojam počinje odmah ispod nivoa celog jezika, obuhvatajući bilo koji njegov podsistem čija je upotreba regulisana situacionim varijablama, može se pitati gde on prestaje. Kao individualni varijetet, idiolekt izgleda kao dobar kandidat za ulogu graničnog slučaja varijacije, ali pri nešto dubljoj analizi i on se pokazuje kao nehomogena i varijabilna veličina. Kod kolektivnih varijeteta još je teže na neki neproizvoljan način odrediti gde prestaje situaciono uslovljena subklasifikacija (npr. registara ili stilova). Teorijski su moguća razna rešenja, uključujući i ono koje bi za minimalne varijetete na odgovarajućem planu proglasilo pojedine govorne činove – dakako, u kategorijalnom smislu aktuelne pragmatičke teorije i filozofije jezika. U svakom slučaju, u rasponu varijacija ima mesta za veliki broj različito definisanih tipova situirane upotrebe jezika, od već poznatih ‘pravih lekata’ do uslovnih i potencijalnih ‘paralekata’ ili ‘kvazilekata’“ (Bugarski 1996b: 96).

Bugarski daje svoje viđenje jezičkih tipova (Bugarski 1996a: 72–76), govori o jezicima u vremenu, prostoru i društvu (, pri čemu dosta podrobno objašnjava genetsku, arealnu i funkcionalnu klasifikaciju jezika (Bugarski 1997: 36–49, 50–66, 67–91).

Problem varijantske diferencijacije⁵ srpskog jezika razmatra Miloš Okuka u radu *Srpski jezik danas: sociolingvistički status* (Okuka 2009). U njemu govori o varijantskoj raslojenosti („teritorijalnom i/ili državnom“ raslojavanju, kako kaže) i izdvaja tri varijante koje se praktično poklapaju sa trima srpskim, odnosno srpsko-crnogorskim državama: srpsku/srbijansku, crnogorsku i bosansku.

⁵ Zbog obilja materijala o varijantskoj diferencijaciji srpskohrvatskog jezika i ograničenog prostora za analizu nismo u mogućnosti da ovdje predstavimo tumačenja srpskih i hrvatskih lingvista tog problema.

II

5. Pitanja globalnog raslojavanja jezika dotiču se u hrvatskoj lingvistici u nizu radova. Kao i u srpskoj nauci o jeziku velika pažnja posvećena je teoretskim i praktičnim pitanjima varijanata standardnog jezika.

6. Opšte raslojavanja jezika posredno analizira Dalibor Brozović (Brozović 1970). Njegov pristup ima introlingvistički karakter, jer se koncentriše na raslojavanje jednog (standardnog) jezika u obliku varijanata. U tome pristupu ne zapažaju se jasna razgraničenja između pojedinih vidova raslojavanja pa dolazi do njihovog miješanja (npr. teritorijalnog i socijalnog). On govori o standardnom i nestandardnom jeziku, razgovornom jeziku, dijalektu, interdijalektu, žargonu itd. Njegov polazni pojam je idiom – organski i neorganski. Organski idiomi nastaju u okvirima konkretne etničke zajednice i zadovoljavaju samo njene vlastite komunikativne i ekspresivne potrebe (Brozović 1970: 10–11). Na višem razvojnem stepenu javlja se potreba za idiomima koji će biti jezični instrumenti autonomne civilizacijske nadgradnje. Tako organski idiomi daju materijal za izgrađivanje novih, neorganskih idioma, s tim što organski nastavljaju živjeti paralelno sa njima, odnosno organski idiomi svugdje koegzistiraju s nadređenim neorganskim. Drugi važan pojam o kome govori jeste dijasistem. Mjesni govor kao konkretan organski idiom predstavlja sistem, a organski idiomi višeg ranga apstraktnosti dijasistem.

7. Problemom diferencijacije jezika šire se bavi Dubravko Škiljan (Škiljan 1978: 37–46). On primjenjuje ekstrovertni i introvertni princip. Prvi dolazi do izražaja u tumačenju višejezičnosti, a drugi u razmatranju raslojavanja jezika pojedinačno. Njegov pristup je terpunkcijski, jer ukazuje na nemogućnost zatvorene klasifikacije (taksonomizacije) zbog ogromnog broja pojavnih oblika, a takođe aksiološki, jer zadatak vidi u izboru relevantne raznolikosti. Kao jedan od problema Škiljan ističe teškoću razgraničavanja oblika raslojavanja. On izdvaja nekoliko bitnih momenata. Prvo, jezička raznolikost je toliko velika i raznorodna da ju je veoma teško opisati. Drugo, ta se raznolikost ne može negirati. Treće, komplikovanost raznolikosti jezika uticala je na to da je lingvistika u njena istraživanja nerado ulazila, „lingvistika se u njih nerado upuštala“, ona ih je, čak i u onim relativno jasnim slučajevima kao što su kulturna i obična višeznačnost, ostavljala na marginama svojih analiza (Škiljan 1978: 40). Škiljan ukazuje na uzroke, posljedice i modalitete raznolikosti te ističe da postoje njeni različiti oblici (višejezičnost, višedijalektalnost, odnosno „višeidiolektalnost“, govoreno i pisano ostvarivanje jezika) i da raznolikost jezičnih upotreba nerijetko uslovljava raznolikost jezičnih sistema i sama je njome uslovljena, odnosno raznolikost jezičnih upotreba proizilazi iz raznolikosti jezičnih sistema (Škiljan 1978: 37–38).⁶ On dodaje da su sve govorne

⁶ U tumačenju pitanja homogenosti i(li) heterogenosti jezika razvila su se dva osnovna postulata. Prvi dolazi iz sistemske lingvistike (de Sosir i Čomski), koja nije

produkcije, sve upotrebe nekog jezika nužno u skladu sa sistemom toga jezika ili mu uopšte ne pripadaju. Autor podsjeća na stav de Sosira i većine strukturalista da je upotreba jezika – sa svim svojim nesavršenostima – uvijek na određen način nepoželjna agresija na idealno stanje proučavanja sistema (Škiljan 1978: 43). S druge strane, sociolingvisti (a i neki „tradicionalni“ lingvisti) smatraju da raznolikost jezičnih upotreba zavisi od raznolikosti ekstralingvističkih, prije svega sociološki definisanih situacija.⁷ Analize raznolikosti jezičnih upotreba predstavljaju kvalitativno značajan korak naprijed u lingvističkim izučavanjima (Škiljan 1978: 46). U drugom radu Škiljan dublje ulazi u problem raslojavanja jezika (Škiljan 1985, 132–156). Škiljan razlikuje dvije vrste raznolikosti – horizontalnu i vertikalnu. Prva obuhvata raslojavanje u prostoru, druga u socijumu. Najmanjom jedinicom u obje diferencijacije smatra idolekt. Kao jedinicu „vjerojatno najosnovnije razine“ u skupu jezičke raznolikosti izdvaja jezik, i to u smislu pojedinačnog jezičkog sistema. Autor zatim daje kraću analizu konkretnih oblika horizontalne i vertikalne diferencijacije. Što se tiče faktora koji uslovljavaju raslojavanje jezika, on razlikuje varijable i konstante. U prve ubraja učesnike (bilo koji govornik ↔ slušalac), materiju, sadržaj i sistem komuniciranja (jezik), a u druge društveno zadane uslove.

8. U pristupu Josipa Silića dominira introvertni kriterij, i to u tu-maćenju razlike između (1) hrvatskog jezika kao sistema, (2) hrvatskog standardnog jezika, (3) hrvatskog književnog jezika i (4) jezika hrvatske književnosti (Silić 1996). Na pitanje zašto je jezik polifunkcionalan Josip Silić odgovara: „Zato što je život koji prati polifunkcionalan“. Po njegovom mišljenju hrvatski jezik kao sistem podliježe lingvističkim (jezičkim) zakonitostima,

bila naklonjena konkretnim činjenicama. Postavkom o homogenosti jezika strukturalisti isključuju kao predmet lingvistike raznovrsnost načina upotrebe jezika. Noam Čomski je razvio koncepciju homogenosti jezika, koja je u suprotnosti sa koncepcijom varijativnosti. On je preuzeo poziciju F. de Sosira, a zatim ju je još više radikalizirao. Za njega je predmet lingvističke teorije u prvom redu idealni govornik-slušalac koji živi u potpuno homogenoj zajednici. Čomski je tvrdio da sposobnost, predispozicija za jezičku reakciju, naviku i sl. nije pravi predmet lingvistike i da ova disciplina nije zadužena za praktične jezičke probleme (Chomsky 1969: 20).

⁷ Poziciju suprotnu sistemskoj lingvistici razradila je sociolingvistika, koja se orijentisala na analizu jezičke realnosti. U okviru američkog generativizma u obliku novog američkog empirizma, čiji je jedan od tvoraca Vilijam Labov, težište je prebačeno na jezičku heterogenostu i sistemsko istraživanje jezičkih varijacija. Polazna pozicija u njihovoj analizi je gramatički sistem pravila jednog jezika, tačnije različita realizacija u osnovi istih shema. Cilj je bio da se predstavi jezički sistem pravila i opiše različita sistemska realizacija obrazaca. U tzv. funkcionalizmu heterogenost jezika dolazi kao neposredni uticaj različitih veza u kojima se jezik koristi tako da isprepletenost jezika i socijalnih struktura, tj. uska povezanost u jednom društvu različitih interakcijskih oblika i različitih jezičkih varijeteta, tvore polaznu osnovu. Pri tome nije u središtu pažnje oblikovanje identičnih shema, već istraživanje tipičnih jezičkih oblika za različite komunikativne orijentacije.

hrvatski standardni jezik sociolingvističkim (društveno-jezičnim), hrvatski književni jezik takođe sociolingvističkim (društveno-jezičnim), a jezik hrvatske književnosti literarno-lingvističkim (književno-jezičkim) – Silić 1996: 244. Za Silića hrvatski standardni jezik predstavlja jezik hrvatske polifunkcionalne javne komunikacije. Silić smatra da se o varijantama može govoriti samo u okviru jezika kao sistema (Silić 2009: 58).

9. Pitanjima raslojavanja jezika bavile su se Marina Kovačević i Lada Badurina prvo u članku „Temeljna pitanja funkcionalne diferencijacije jezika“ (Kovačević/Badurina 1999), a zatim u knjizi „Raslojavanje jezične stvarnosti“ (Kovačević/Badurina 2001). Iako se u njenom naslovu nalazi pojam koji nagovještava analizu opšte diferencijacije jezika, u analizi se ne govori o globalnoj razgradnji, već samo o funkcionalnostilskoj. Autorice su željele pokazati kako se jezik funkcionalno raslojava, ali ne onako kako to tumači „tradicionalna“ FS-stilistika, nego primjenom diskursne analize i upotrebom pojmovnog aparata teorije diskursa na područje funkcionalne stilistike. Tako je došlo do simbioze dvaju teoretskih pristupa: funkcionalnostilskog i diskursivnog. U osnovnom terminološkom aparatu preferirani su pojmovi iz teorije diskursa, a FS-termini su otišli u drugi plan, ali ne toliko da se nađu na izrazitoj periferiji.⁸

10. Ranko Matasović primjenjuje ekstrovertni kriterij jer razmatra jezičku raznolikost svijeta, ali samo na jednom planu: na području nastajanja različitih jezika (Matasović 2005). On pokušava da odgovori na pitanje zašto ljudi govore različitim jezicima i pri tome razlikuje apsolutnu i relativnu jezičku raznovrsnost. Pod apsolutnom podrazumijeva ukupan broj jezika i konstatuje da ih ima oko 6.000, ali se njihov broj smanjuje jer svake dvije nedjelje izumire po jedan jezik (Matasović 2005: 15).⁹ Objektivna jezička raznolikost dobija se ako se broj jezika podijeli sa površinom pojedinih područja (što je dobiveni broj manji, jezička raznolikost je veća). Posebno se može govoriti o genetskoj raznolikosti¹⁰ (broju jezičkih porodica), koju razvijaju u Evropi indoevropski, uralski i izolovani baskijski jezik. Oni navodi nekoliko modela genetske srodnosti (Matasović 2005: 117–123). Jedan od njih je genealoško stablo, koje

⁸ Detaljnije o ovom pristupu v. Tošović 2008.

⁹ „Na svijetu se danas govori oko 6.000 jezika; točan broj nitko ne zna, i zato što u nekim dijelovima svijeta (poput Nove Gvineje i Amazonije) nisu još svi jezici popisani, i zato što nije jasno što treba brojati: pitanje o tome koliko je jezika na nekom teritoriju sasvim je drukčije od pitanja koliko je ljudi u nekoj sobi. Odluka je o tome što su različiti jezici, a što različiti dijalekti istoga jezika, uvijek pomalo arbitrarna, odnosno zavisna od kriterija koje upotrebljavamo pri identifikaciji jezika“ (Matasović 2005: 105).

¹⁰ Jezici su genetski raznoliki ako su se razvili iz istog izvora, odnosno iz istog jezika-pretku (Matasović 2005: 105).

u korijenu ima prajezik genetski srodnih jezika. Drugi je model talasa, kojim se jezici prikazuju u dvije dimenzije, geometrijskim oblicima koji odgovara području na kome se govori neki jezik ili jezička porodica (granice se nazivaju izoglosama (recimo, granicu između slovenačkog i slovačkog čine Tatre). Treći je prostorno-vremenski, u kome su genetski srodni jezici prikazani površinama u različitim istorijskim fazama razvoja. On, međutim, smatra da je neophodno stvoriti trodimenzionalni model, u kome bi svaki jezik u svakom vremenskom razdoblju bio prikazan trodimenzionalnim geometrijskim tijelom, recimo valjkom. Postoji i tipološka raznolikost: jezici se međusobno razlikuju, ali nisu svi podjednako različiti (hrvatski se manje razlikuje od slovenačkog nego od „egzotičnih jezika“ kakvi su američki indijanski jezici“ (Matasović 2005: 16–17). Tipološka različitost se ispoljava u broju relevantnih strukturnih obilježja (naglasaku, rodu, glagolskom vidu i sl.). „Mjera u kojoj se jezici u nekom području razlikuju svakako ovisi o jezičnoj povijesti toga područja i jezika koji se ondje govore: razlog zbog kojeg se hrvatski i slovenski tako malo razlikuju svakako leži u činjenici što su se oba jezika razvila iz zajedničkoga prajezika, koji se govori razmjerno nedavno, i čija su mnoga obilježja naslijedili“ (Matasović 2005: 17).

11. Krešimir Mićanović posmatra ekstrovertno raslojavanje jezika i razmatra ono što bismo mogli nazvati heterogenim tipovima (mješovitom, pomiješanom) diferencijacije (Mićanović 2006). Naime, ako se dovode u odnos više tipova jedne vrste raslojavanja (recimo, dva ili više funkcionalna stila), radi se o homogenom tumačenju, tačnije o interkorelacionom. Ukoliko se pak sučeljavaju oblici različitih tipova diferencijacije (na primjer funkcionalnostilske i socijalne predstavljenih, recimo, publicističkim stilom i žargonom), dobija se tumačenje heterogenih oblika raslojavanja. Kod Krešimira Mićanovića radi se upravo o ovom drugom pristupu. On razmatra odnos standarda, standardnog varijeteta i dijalekta, što pripada različitim vidovima raslojavanja jezika (standardni jezik je oblik kodifikacionog, a standardni varijetet oblik kodifikaciono-teritorijalnog raslojavanja). Dio Mićanovićeve analize posvećen prostoru varijeteta (Mićanović 2006: 9–17) u suštini predstavlja analizu sučeljavanja, prožimanja i distanciranja heterogenih varijacija jezika. Isto se odnosi na razmatranje klasifikovanja varijeteta (Mićanović 2006: 51–70), njihove funkcionalne ravnopravnosti. U ovoj knjizi se ukazuje na značaj razgraničenja triju pojmova: varijacije, varijeteta i varijante.

12. Problem diferencijacije jezika usput spominje Ljudevit Jonke u kraćem tekstu „Kompleksnost književnog jezika“, u kome ukazuje na to da književni jezik nije jedinstvena kategorija za koju bi vrijedili jedinstveni i uvijek apsolutni kriteriji (Jonke 1964: 13–14). Manji prilog analizi jezičkih varijeteta dolazi iz pera Marina Andrijaševića (Andrijašević 1986). Rad je napisan u vezi sa problemima učenja stranih jezika i naslanja se na razmišljanja Dubravka Škiljana. Marina Katnić-Bakaršić se kratko osvrće na ovu problematiku i preuzima Radovanovićevo izdvajanje osnovnih tipova raslojavanja jezika: soci-

jalno, teritorijalno, individualno i funkcionalnostilsko (Katnić-Bakaršić 2001: 57). O opoziciji govorene i pisane komunikacije pisala je Mirna Velčić (Velčić 1986). Ona ističe da treba razlikovati pisani jezik (izraz, stil ili kod) od govorenog jezika (izraza, stila ili koda) – Velčić 1986: 19. Autorica smatra da nije opravdano govoriti o pisanom i govornom jeziku, izrazu ili stilu, već o pisanim i govorenim oblicima upotrebe (Velčić 1986: 23).

III

13. Inicijalnu poziciju u našem pristupu¹¹ globalnoj diferencijaciji jezika čini postavka o tome da postoji realno i spoznajno raslojavanje. Realno nije obilježeno subjektivnom ocjenom, teleološkom dimenzijom. Spoznajna diferencijacija polazi od stvarnog raslojavanja, ali ima procjenjivački karakter. Ova je diferencijacija objektivna onoliko koliko je ljudska spoznaja realna i subjektivna u mjeri koja se ne može izbjeći. Ona je obično uramljena u neku disciplinu, naučni pogled, pristup. Njena osnovna osobina jeste modelovanje realne diferencijacije. Različite spoznaje razvijaju različita tumačenja opšteg raslojavanja jezika.

14. U okviru spoznajnog pristupa postoje dva osnovna tipa diferencijacije jezika – ekstrovertni i introvertni. Ekstrovertna diferencijacija predstavlja centrifugalni proces u kome se jezik diferencira prema vani. U jednom slučaju iz određenog jezika nastaje/nastaju novi jezik/jezici (genealoška diferencijacija), u drugom se jezici strukturno udaljavaju (tipološka diferencijacija), u trećem se razilaze prostorno (arealna diferencijacija), u četvrtom jezik dobija poseban status u društvu – postaje međunarodni, svjetski, državni, službeni, radni (prestižna diferencijacija), u petom on postaje izraz naroda, nacije – nacionalni jezik, narodni jezik (statusna diferencijacija), a u šestom dolazi do raslojavanja prema kompetencijskoj sposobnosti pa nastaju različite vrste izražavanja – izvorni govornik se služi materinskim, a neizvorni stranim jezikom (kompetencijska diferencijacija). U ovoj diferencijaciji ne nastaju posebni oblici konkretnog jezika, već se on kao cjelina razgrađuje u odnosu na neki ekstralingvistički faktor (npr. položaj, status u društvu), tačnije on kao cjelina dobija društvenu funkciju (dolazi kao cjeloviti globalni diferencijal).

U drugoj vrsti raslojavanja konkretni jezik ne funkcioniše kao globalni sistem, već kao njegova konketna manifestacija u kojoj nastaju parcijalni diferencijali. Ono se može definisati kao introvertno, centripetalno generisanje različitih načina izražavanja u zavisnosti od niza faktora (mjesta, vremena, razloga, načina, predmeta, cilja, učesnika komunikacije...). Takav oblik raslojavanja nazivamo introvertnom diferencijacijom. Ona je zasnovana na centripetalnom procesu – na razgrađivanju jednoga jezika unutar samoga sebe. Govorno lice,

¹¹ On je predstavljen u više radova (Tošović 2002, 2004a, 2004b, 2004c, 2004d, 2006, 2008), iz kojih navodimo osnovne stavove i dijelove (djelimično modifikovane).

polazeći od individualnih vrijednosti, osobina, sposobnosti i vokacije te od toga s kim stupa u kontakt, gdje se odvija komunikacija, kada se opšti, koji je cilj i funkcija komuniciranja, na koji se način ono vrši, o čemu se govori pretvara jezik-sistem u konkretne vidove realizacije koji se nazivaju vrstom jezika, načinom izražavanja, varijantom, varijetetom, jezičkim izrazom/iskazom, stilom, registrom, diskursom, oblikom jezika/jezičkim oblikom, oblikom postojanja jezika, jezičkim repertoarom, jezičkim podsistemom, podjezikom itd.

15. Introvertna diferencijacija ima više stupnjeva. U prvom dolazi do razgrađivanja jezika koje iniciraju četiri grupe faktora: 1. mjesto i vrijeme, 2. način, 3. razlog/uzrok, predmet, tema i govornik. Taj prvi stupanj (primarni) čini a) lokaciona, b) modusna, c) personalna d) i orijentaciona diferencijacija. Na drugom stupnju nastaje sekundarno raslojavanje: a) lokaciona diferencijacija daje teritorijalnu, socijalnu i temporalnu, b) modusna stilističku, registarsku, diskursnu, tekstualnu, situativnu i medijsku, c) personalna fiziološku, psihološku, intelektualnu i individualnu, d) orijentaciona teleološku, kodifikacionu i referentnu. Na trećem stupnju pojavljuju se lekti – realizacije sistemskog tipa u okviru jedne vrste raslojavanja. Svaki vid introvertne diferencijacije daje odgovarajući lekt: 1. lokaciona razvija spaciolekte (teritorijalna diferencijacija), sociolekte (socijalna diferencijacija), hronolekte (temporalna diferencijacija), 2. modusna stilekte (stilistička diferencijacija), registrekte (registarska diferencijacija), diskurslekte (diskursna diferencijacija), tekstlekte (tekstualna diferencijacija), lokuciolekte (situativna diferencijacija), mediolekte (medijska diferencijacija), 3. personalna fiziolekte (fiziološka diferencijacija), psiholekte (psihološka diferencijacija), raciolekte (intelektualna diferencijacija), logikolekte (logička diferencijacija), idiolekte (individualna diferencijacija), 4. orijentaciona teleolekte (teleološka diferencijacija), standardlekte (kodifikaciona diferencijacija), temolekte (referentna diferencijacija). Na četvrtom stupnju pojavljuju se sublekti – a) spaciolekti (varijanta, dijalekt), b) sociolekti (stratolekt, etnolekt, žargon, kriptolekt), c) stilekti (funkciolekt, stil), d) lokuciolekti (ilokutiv, lokutiv, perlokutiv), e) mediolekti (usmeni, pismeni), f) fiziolekti (alterolekt, seksolekt, patolekt), g) normolekti (standardolekt, supstandardolekt). Peti stupanj imaju samo neki globalni diferencijali. On posebno dolazi do izražaja u funkciolektu, koji se razgrađuje na funkcionalni stil, međustil, podstil i FS-kompleks.

Socijalnu diferencijaciju jezika iniciraju pojedini društveni slojevi i grupacije. Njena osnovna vrsta je sociolekt. Jedan se pojavljuje u formi etnolekta – jezičkog izraza etnosa (nacije, naroda). Drugi dolazi kao stratolekt – posebnog način izražavanja društvenih slojeva (klasa, kasti, grupacija). Treći nastaje u cilju raznovrsnog, originalnog, neobičnog i upečatljivog izražavanja (obično se naziva žargonom ili slengom). Četvrti čini kriptolekt – jezički izraz zatvorenih socijalnih grupa koje se nalaze u konfliktu sa društvenim normama (argo i tajni jezik). Njime se služe kriminalci, prostitutke, trgovci narkoticima, narkomani, alkoholičari i dr. Posebnu vrstu čini jezički izraz obavještajne (špi-

junske) djelatnosti. Jedan od oblika socijalnog raslojavanja dolazi u formi šatrovačkog govora, a takođe jezika mikrosocijalnih grupa (mikrosociolekt) kao što su putnici u vozu, pacijenti u bolnici, kupaci na plaži i sl.

Temporalna diferencijacija nastaje na vremenskoj ravni i razvija hronolekte. Oni mogu biti fazni hronolekti, koji odražavaju periode razvoja jezika (njima se bavi istorija jezika i istorijska gramatika) i neolekti, koji predstavljaju nove oblike izražavanja (novogovori).

Stilistička diferencijacija generira stilolekte – načine izražavanja sa stilističkom/stilskom markiranošću. Postoje dva osnovna stilolekta: stilovi (stilistički izrazi izvan osnovnih ljudskih aktivnosti) i funkcionalni stilovi (načini izražavanja u pojedinim vrstama čovječije djelatnosti). Izdvajaju se dvije vrste takve razuđenosti – stilska i funkcionalnostilska.

Stilska diferencijacija jezika ima više podvrsta, prije svega vertikaliziranu, medijaliziranu, estetiziranu, valoriziranu, globaliziranu, operacioniziranu, hronotipiziranu, personaliziranu, kvanitiziranu i konstruktiviziranu. U vertikaliziranoj diferencijaciji nastaje visoki, srednji i niski stil (u okviru visokog svečani, uzvišeni, paradni). Medijalizirana diferencijacija generiše pismene i usmene stilove. Do estetizirane diferencijacije dolazi na bazi estetske procjene jezičkog izraza. Ona se može ispoljavati u obliku pozitivne ocjene (dobar, raznovrstan, lijep, uzoran, precizan, bogat, jasan stil), negativne ocjene (loš, rdav, ružan, nejasan, siromašan, jednoličan, nezgrapan) i neutralne ocjene (običan, neutralan stil). Valorizirana diferencijacija podrazumijeva objektivni ili subjektivni način izražavanja (objektivni, subjektivni stil). U globaliziranoj diferencijaciji izdvajaju se stilovi u skladu sa dva velika kompleksa – jezikom i govorom (jezički, govorni stilovi). U operacioniziranoj diferencijaciji dolazi do izdvajanja stilova prema teleološkom pristupu – da li se teži konstrukciji, rekonstrukciji, destrukciji, proskripciji, deskripciji, pri čemu nastaju konstrukcijski, rekonstrukcijski, destrukcijski, proskripcijski, deskripcijski/deskriptivni stilovi. Hronotipizirana diferencijacija odslikava istorijski razvoj stilova (recimo, stil epohe XIX stoljeća, romantičarski, realistički stil i sl.) ili vremensku markiranost (arhaični stil, novi stil). Personalizirana diferencijacija nastaje u odnosu učesnika komunikacije (familijarni, intimni, zvanični, hladni, ućtivi, ironični stil). Kvantificirana diferencijacija odražava količinske vrijednosti stila (ekonomični, lakonični, telegrafski).

Funkcionalnostilska diferencijacija je najširi, najsloženiji, najkompleksniji oblik raslojavanja jezika. Do nje dolazi u okviru pojedinih vrsta ljudske djelatnosti – umjetnosti, nauke, publicistike, pravne i administrativne djelatnosti te svakodnevnne komunikacije. U ovom raslojavanju izdvajaju se sistemi, nadsistemi, međusistemi i podsistemi. Njih čine korelaciona jedinstva, prije svega funkcionalna integraciona cjelina, vrsta, međuvrsta, podvrsta i žanr. Funkcionalna integraciona cjelina nastaje u opoziciji jednih stilova prema drugim pa je nazivamo funkcionalnostilskim kompleksom. Takav je: 1. pismeni i

usmeni (prvi obuhvata pisane oblike funkcionalnih stilova, drugi usmene), 2. strukovni i nestrukovni (strukovni kompleks čini naučni, administrativni i publicistički stil, a nestrukovni književnoumjetnički i razgovorni), 3. profani i sakralni, 4. civilni i vojni itd. Funkcionalni stilovi predstavljaju osnovni tip funkcionalnostilske diferencijacije jezika. Oni dolaze kao jezički izraz pojedinih vrsta ljudske djelatnosti: umjetničke, naučne, publicističke, administrativno-pravne i svakodnevnog spontanog komuniciranja, odnosno u okviru takvih aktivnosti se razvijaju odgovarajući funkcionalni stilovi: književnoumjetnički, publicistički, naučni, administrativni i razgovorni. Jezički izrazi koji se nalaze na graničnom području funkcionalnih stilova, odnosno koji imaju suštinske elemente dvaju ili više funkcionalnih stilova, ali ne toliko da čine funkcionalnostilske komplekse, obrazuju međustilove. Takvi su epistolarni, oratorski, reklamni, memoarski, esejistički, scenaristički itd. U okviru svakog funkcionalnog stila izdvajaju se podstilovi, recimo u književnoumjetničkom KFS prozni, pjesnički i dramski, u PFS novinarski i monografsko-publicistički, u naučnom akademski, naučno-udžbenički i naučno-popularni, u administrativnom zakonodavno-pravni, društveno-politički, diplomatski, poslovni i personalni. Posljednju funkcionalnu vrstu obrazuje žanr.¹²

Registarsku diferencijaciju čine posebne jezičke realizacije opšteg tipa – registrolekti, odnosno njihove konkretne forme – registri. Njima su bliski funkcionalni stilovi, s tim što je prvi pojam sociolingvistički, a drugi stilistički. Registar je, prije svega, sociolingvistički pojam koji označava funkcionalnu jezičku varijantu povezanu sa različitim stručnim zanimanjima i socijalnim grupacijama (npr. registar pilota, religiozni registar) te se često koristi kao sinonim za stručni jezik. Londonska sociolingvistička škola stavlja registar u opoziciju prema dijalektu i sociolektu (Lewandowski 1994). Sljedeći primjeri ilustruju registarske razlike prema stepenu formalnosti i stepenu stručnog znanja: (a) formalno tehnički registar – *Dobili smo natrijumhlorid*, (b) formalni netehnički registar – *Dobili smo so*; (c) neformalni tehnički – *Izvukli smo natrijumhlorid*; (d) neformalni netehnički registar – *Izvukli smo so* (Metzler Sprache 2000). Registar, dijalekt i sociolekt su termini koji se preklapaju.

Diskursna diferencijacija predstavlja model raslojavanja jezika u obliku diskursolekta, odnosno diskursa. Neki diskurs smatraju nadpojemom, koji označava različite aspekte teksta: vezani govor, iskazani tekst (za razliku od teksta kao formalne gramatičke strukture), koherentni tekst, tekst koji je od strane govornika konstruiran za slušaoca, rezultat interaktivnog procesa u sociokulturnom kontekstu (Bußmann 1990). Drugi imaju u vidu proces metakomunikativnog uzajmanog razumijevanja (dogovaranja) o naivno pretpostavljenoj interakciji, tj. o tome šta kao razumljivo, osnovano, razumno razmatramo. Treći podrazumijevaju usmeni dijaloški tekst (Lewandowski 1994). U filozofiji

¹² Više v. Tošović 2002.

diskurs se koristi kao izraz za (tematsko) razmatranje ili uopšte razgovor, posebno filozofski (Metzler Philosophie 2000). Srpska tumačenja diskursa su posebno orijentisana na razgraničavanje teksta i diskursa (Bugarski 1993, Polovina 1996). U njima se pokušava na osnovu dostupnih izvora razjasniti taj odnos i predložiti rješenje više diskunktivnog tipa (ili – ili): tekst je rezultat, statična struktura u pismenoj i/li (monološkoj) formi, diskurs je proces, dinamička struktura u usmenoj (dijaloškoj) formi. Hrvatske analize su više sistemskog karaktera (Kovačević/Badurina 1999).

Tekstualna diferencijacija nastaje na bazi činjenice da sve što se kaže predstavlja neki tekst i da se u različitim okolnostima generišu različiti tekstovi. Tako Brinkmann razlikuje linearne i alternirajuće tekstualne jedinice (Brinkmann 1971). U okviru linearnih jedinica izdvaja se vezani govor (komanda, službena komunikacija, formular), govor koji se odnosi na primaoca (predikt, referat, predavanje, izborni govor), govor određenog inicijatora (monolog, zabilješka, obećanje), govor koji se tiče sadržaja (spisak, turistički vodič, uputstvo za upotrebu, esej, opis, pripovijedanje, vijest, reportaža, komentar). Alternirajuće jedinice čine kontakt-razgovori (posjeta), usmjereni razgovori (razgovor prilikom kupovine, informacija, konsultacija, saslušanje, ispit, intervju) i pluralistički razgovori (razmjena mišljenja, diskusija, konferencija, debata, savjetovanje, pregovori).

Situativnu diferencijaciju razvijaju stereotipne komunikativne situacije – govorne činove, u okviru kojih se izdvajaju tri lokuciolekt: ilokutiv, lokutiv i perolokutiv. Drugu vrstu situativnog raslojavanja čine životne situacije (frejmovi): kupovina, intervju, svadba i sl.

Medijsku diferencijaciju generira komunikacijski kanal, i to u obliku dva mediolekt: usmenog i pismenog. Usmena forma jezika obuhvata različite pojavne oblike: govor, usmeni govor, svakodnevni govor, živi govor, usmeni jezik, razgovorni jezik, kolokvijalni jezik/govor, govorni jezik, usmeni/govorni način izražavanja, govorna komunikacija, stil izražavanja u govoru/govornoj komunikaciji, substandard, substandardni jezički izraz i sl. Razgovorni stil se razlikuje od navedenih tipova time što (1) označava jednu od pet vrsta funkcionalnostilske diferencijacije i (2) što se veže za stilistiku. Termini *razgovorni stil* i *razgovorni jezik (usmeni govor)* nisu isto: prvi označava način izražavanja koji ima nezvaničan, nepripremljen i neusiljen karakter, a drugi obuhvata bilo koji oblik usmenog izražavanja i pokriva govorne forme ostalih funkcionalnih stilova – književnoumjetnički (radio-dramu, usmenu priču, anegdotu), naučni (naučnu raspravu), publicistički (javno predavanje, nastup na sastanku), administrativni (poslovne pregovore, istup na sudu). Čim dolazi do zvaničnosti, razgovorni stil prelazi u usmenu funkcionalnostilsku formu. S druge strane, on se realizuje i pismenim putem, prije svega u privatnoj prepisci. Drugi izrazi se često koriste bez terminološke preciznosti. Riječ *govor* se upotrebljava u dva značenja: 1. za oznaku bilo koje forme realizacije jezika, usmene i pismene (u

dihotomiji jezik ↔ govor), 2. za imenovanje samo usmene forme izražavanja (u opoziciji pismeni/pisani jezik ↔ usmeni govor/jezik).

Do individualne diferencijacije dolazi upotrebom jezika od strane svakog pojedinca osobno. Njen osnovni oblik je idiolekt, koji se ponekad naziva idiostilom.

U intelektualnoj diferencijaciji se na različit način ispoljavaju mentalne sposobnosti. Na to utiče, prije svega, mišljenje, obrazovanje, znanje, kultura, etika i sl. Recimo, postoji konkretni i apstraktni način razmišljanja, koji daju odgovarajuće raciolekte. Najizrazitiji primjer je apstraktolekt, čija je osnovna osobina izražavanje u apstraktnim pojmovima i kategorijama.

Psihološku diferencijaciju iniciraju psihički, odnosno psihološki faktori, koji generišu psiholekte. Svaki tip karaktera (flegmatik, sangvinik, melanholik, holerik) ima osoben izraz pa u jednom slučaju nastaje introvertni način izražavanja, a u drugom ekstravertni i sl. Na jezički izraz posebno se odražava psihološka (ne)stabilnost.

Logička diferencijacija predstavlja odraz određenih logičkih procesa i operacija u kojima nastaju logikolekti. Jedno od osnovnih razgraničenja na ovom planu tiče se istinitosti i lažnosti suda, logičnosti i nelogičnosti iskaza, argumentacije, zaključivanja i sl.

Fiziološka diferencijacija nastaje pod uticajem fizioloških faktora na način izražavanja. Ovo raslojavanje daje tri osnovna tipa: starosni, polni i zdravstveni. Starosna diferencijacija predstavlja jezički izraz u okviru pojedinih starosnih grupa (djece, omladine, odraslih), i to u obliku generaciolekata, prije svega, dječijeg govora, govora omladine i govora odraslih, odnosno juvenolekta (jezika mladih), orfanolekta (jezika djece) i seniorolekta (jezika odraslih). Postoje introduktivni, edukativni, dinamički i statički alterolekti. Introduktivni alterolekt nastaje u fazi usvajanja govora, njegovog prepoznavanja te elementarnog komuniciranja (tipični vremenski okvir je 1–5 godina). Edukativni alterolekt predstavlja jezički izraz u pojedinim vaspitno-obrazovnim fazama (predškolski, školski, studentski). Za njega je karakteristično usvajanje normi i konačno uobličavanje pismenog i usmenog načina izražavanja (tipični vremenski okvir je 6–23 godina). Dinamički alterolekt (dinamolekt) predstavlja jezički izraz aktivnog sloja stanovništva, sloj koja ima izrađenu jezičku normu i koji je njen osnovni nosilac (tipičan uzrast je 24–60 godina). Statični alketolekt (pasivolekt) čini jezički izraz onih koji su završili radnu aktivnost (karijeru), starijih ljudi, penzionera, čiji izraz ne trpi do kraja života važnije promjene. Polna diferencijacija dolazi kao rezultat različitog korišćenja jezika od strane žena i muškaraca pa nastaju dva seksolekta – feminolekt (ženska varijanta jezika) i virilolekt (muška varijanta jezika). Oni imaju poseban značaj u društvima sa izraženim tradicijskim normama i strogom socijalnom diferencijacijom (npr. u Japanu). Zdravstvena diferencijacija razvija patolekte. Oni se odlikuje različitim stepenom patološkog narušavanja jezičke upotrebe (afazijski patolekt, mu-

canje i sl.). Na ovome planu relevantna je dihotomija jezik zdravih govornika ↔ jezik bolesnih govornika (neafazijskog tipa).

Kodifikaciona diferencijacija nastaje svjesnim ili nesvjesnim djelovanjem na jezik. U prvom slučaju nastaje standardolekt. Ukoliko se reguliše i propisuje jezička upotreba, dobija se normolekt. Ako se pak ne vrši nikakva kodifikacija, pojavljuje se substandardolekt. Na ovome planu jezik se raslojava u tom smislu što se u komunikaciji vrši izbor između norminarnog i nenormiranog jezika.

Teleološku diferencijaciju izaziva cilj komunikacije, odnosno posebno globalno usmjerenje, koje se realizuje u formi teleolekata. Jedan od njih odražava religioznu svijest (sakrolekt), drugi pokriva strukovni sektor (tehnolekt), treći obuhvata vojni kompleks (militarolekt) itd.

Do referentne diferencijacije dolazi prilagođavanjem jezičkog izraza tematici, sadržaju, predmetu opštenja (različite teme daju različit izraz).

16. Svi vidovi introvertnog raslojavanja jezika su međusobno povezani i izukrštani. Da bi se utvrdilo u kakvoj su korelaciji, recimo, teritorijalna i funkcionalnostilska diferencijacija, neophodno je imati globalnu i što potpuniju konstrukciju i jednog i drugog. A to praktično znači da je nužno stvoriti model sa što većom dubinom, odnosno sa izdvajanjem onoliko spratova koliko je u stanju da nosi takva konstrukcija. Ovakav pristup zahtijeva nalaženje rješenja na globalnom planu i teži stvaranju što detaljnije, što konkretnije sheme opšteg raslojavanja jezika. U introvertnom raslojavanju izdvajaju se dva makrosistema: homogeni i heterogeni. Homogeni su oni koji čine jednu cjelinu i koji imaju hijerarhiziranu strukturu (npr. pojedini dijalekti). Heterogene sisteme čine dvije ili više kompaktne cjeline koje imaju različitu strukturu i taksonomiju, ali im to ne smeta da stupaju u međusobni kontakt, da se prožimaju i stvaraju integrativne cjeline; npr. dijalekt i sociolekt.

U globalnoj diferencijaciji može doći do lektocentrizma: da jedna vrsta razgradnje zauzima dominantnu poziciju i postaje centralna, a druge periferne. Po kompleksnosti, sveobuhvatnosti i složenosti glavni kandidat za centralnu poziciju je, neosporno, funkcionalnostilska diferencijacija. Po jednostavnosti i prisustvu u svim drugim vidovima raslojavanja centralno mjesto može imati medijska diferencijacija. Teritorijalno raslojavanje zauzima središnju poziciju. Kada govorimo o mjestu i interakciji pojedinih vrsta diferencijacije u sistemu globalnog raslojavanja jezika, treba razlikovati dvije vrste odnosa: a) odnose u okviru jedne diferencijacije i b) odnose između diferencijacija. Globalna diferencijacija razvija različite oblike normativnosti. Polazno razgraničenje tiče se pravilnog i nepravilnog. U okviru svake vrste raslojavanja izdvaja se normativna i nenormativna grupa. Recimo, spaciolekti su nenormativni nekodificiran način komuniciranja. Budući da je dijalekt čisti sinergetički mehanizam (djeluje po principu samoorganizacije), on predstavlja suprotnost osnovnoj kodifikacionoj vrsti – standardolektu. Pravac djelovanja ovdje je jasan –

dijalekt ne teži da uđe, proдре i ugrozi standardolekt, dok je po prirodi ovaj posljednji orijentiran na razaranje, potiskivanje, razvodnjavanje, neutralizovanje dijalekta. U odnosu teritorijalne i stilske diferencijacije jasno je da je dijalekt kompatibilniji sa niskim stilom, nego srednjim, pogotovo visokim. U korelaciji teritorijalne i funkcionalnostilske diferencijacije dijalekt ima mogućnost da se pojavi samo u nekim funkciolektima, tačnije u književnoumjetničkom stilu, razgovornom i mnogo manje u publicističkom, odnosno u književnopublicističkim žanrovima, dok mu je put zatvoren za druga dva funkcionalna stila – naučni i administrativni. Dijalektizam u književnom tekstu, tim prije u publicističkom, čini markiranu jedinicu, koja može nositi pozitivnu osobinu (kada se koriste izrazi od milja, odnosno prezentira jezični kolorit date osobe) ili biti negativno obilježen (sa različitim stilskim nijansama – „ironično“, „šaljivo“, „pogrdno“ i sl.). Ali na zatvorenost drugih lekata dijalekt odgovara recipročnim mjerama – on nije otvoren za osnovne jedinice naučnog stila (termine) i administrativnog stila (kancelarizme). U dijalektu se pojavljuju elementi publicističkog stila (zbog uticaja radija i TV). U ovome odnosu odlučujući je faktor djelovanje na dijalekt putem radija, televizije, novina, časopisa i različitih publikacija, sa kojima se, htjeli ili ne, sučeljavaju nosioci dijalekta i logično, ponešto preuzimaju i koriste tako da se može govoriti o funkcionalnostilskoj diferencijaciji dijalekta, ali u mnogo blažoj, ograničenijoj i jednostavnijoj formi. Više je to pasivno, sporadično prihvatanje nego aktivna, kontinuirana i dosljedna uporaba. Stoga tipični nosilac dijalekta nije u stanju da strukturira bilo koji pisani funkcionalni stil potpuno u skladu sa njegovim normama. U odnosu teritorijalne i situativne diferencijacije zapaža se da u dijalektima izostaju institucionalni (ritualni) činovi tipa deklarativa (imenovanje na dužnost, smjena sa dužnosti, sudska odluka, objava rata ili mira, vjenčanje i registracija braka) i samo u rijetkim slučajevima se realizuju, recimo, prilikom otvaranja ili zatvaranja sastanka seljaka (zbog zvaničnosti samoga čina dolazi do mješavine dijalekta i standardolekta).

Literatura

- Andrijašević 1986: Andrijašević, Marin. Jezični varijeteti i civilizacijski kontekst. In: *Sol*. Zagreb, 1. S. 33–37.
- Badurina/Pranjeković/Silić 2009: Badurina, Lada; Pranjeković, Ivo, Silić, Josip. (urednici). *Jezični varijeteti i nacionalni identiteti*. Zagreb: Disput.
- Berutto 1987: Berutto, Gaetano. *Sociolinguistics Soziolinguistik*. Berlin – New York: Walter de Gruyter. S. 263–267.
- Brinkmann 1971²: Brinkmann, H. *Die deutsche Sprache. Gestalt und Leistung*. Düsseldorf: Schwann.
- Brozović 1970: Brozović, Dalibor. *Standardni jezik*. Zagreb: Matica hrvatska.

- Bugarski 1993: Bugarski, Ranko. Jezički nivo, diskurs, tekst: pojmovno-terminološki osvrt. In: *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*. Br. 21/2. Beograd. S. 14–19.
- Bugarski 1993: Bugarski, Ranko. *Uvod u opštu lingvistiku*. Beograd: Čigoja štampa.
- Bugarski 1996b: Bugarski, Ranko. *Ka jedinstvu lingvistike*. Beograd: Čigoja.
- Bugarski 1996c: Bugarski, Ranko. *Jezik u društvu*. Beograd: Čigoja.
- Bugarski 1997: Bugarski, Ranko. *Jezici*. Beograd: Čigoja.
- Bugarski 2003: Bugarski, Ranko. *Žargon*. Beograd.
- Bußmann 1990²: Bußmann, H. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Stuttgart: Kröner.
- Chomsky 1969: Chomsky, Noam. *Aspekte der Syntaxtheorie*. Frankfurt/M: Suhrkamp Vlg.
- Coseriu 1969: Coseriu, Eugenio. *Einführung in der strukturelle Linguistik*. Tübingen: Romanisches Seminar der Universität.
- Coseriu 1975a: Coseriu, Eugenio. Lexikologie und Lexikographie. In: *Jahrbuch des Instituts für deutsche Sprache*. Düsseldorf: Schwann. S. 7–25.
- Coseriu 1975b: Coseriu, Eugenio. System, Norm und Rede. In: Coseriu, E. *Sprachtheorie und allgemeine Sprachwissenschaft*. München: Fink. S. 11–101.
- Halwachs 2001: Halwachs, Dieter. Sociolingvistika. In: *Uvod u lingvistiku*. Priredila Glovacki-Bernardi Zrinjka. Zagreb: Školska knjiga.
- Hartung 1981 Hartung, Wolfdietrich. Differenziertheit der Sprache als Inhalt kommunikativer Erfahrung. In: *Kommunikation und Sprachvariation*. Berlin: Akademie-Verlag. Bd 17. S. 11–25.
- Jonke 1964: Jonke, Ljudevit. Kompleksnost književnog jezika. In: Jonke, Ljudevit. *Književni jezik u teoriji i praksi*. Zagreb: Znanje. S. 13–14.
- Katnić 2001: Katnić-Bakaršić, Marina. *Stilistika*. Sarajevo: Ljiljan.
- Kovačević/Badurina 1999: Kovačević, Marina; Badurina, Lada. Temeljna pitanja funkcionalne diferencijacije jezika. In: *Teorija i mogućnosti pragmatolingvistike*. Zagreb – Rijeka: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku. S. 405–418.

- Kovačević/Badurina 2001: Kovačević, Marina; Badurina, Lada. *Raslojavanje jezičke stvarnosti*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka.
- Lewandowski 1994⁶: Lewandowski, Theodor. *Linguistisches Wörterbuch*. Bd. 1–3. Heidelberg – Wiesbaden: Quelle & Meyer.
- Matasović 2001: Matasović, Ranko. *Uvod u poredbenu lingvistiku*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Metzler Lexikon Philosophie 1999²: Metzler Lexikon Philosophie. Herausgegeben von Peter Prechtel und Franz-Peter Burkard. Stuttgart – Weimar: Verlag J. B. Metzler.
- Metzler Lexikon Sprache. 2000²: Metzler Lexikon Sprache. Herausgegeben von Helmut Glück. Stuttgart – Weimar: Verlag J. B. Metzler.
- Mićanović 2006: Mićanović, Krešimir. *Hrvatski s naglaskom: standard i jezični varijeteti*. Zagreb: Disput.
- Nabrings 1981: Nabrings, Kirsten. *Sprachliche Varietäten*. Tübingen: Narr.
- Okuka, M. 2009. Srpski jezik danas: sociolingvistički status. In: Badurina, Lada; Pranjković, Ivo; Silić, Josip. (urednici). *Jezični varijeteti i nacionalni identiteti*. Zagreb. S. 215–233.
- Polovina 1996: Polovina, Vesna. Teorijski status pojmova diskurs i tekst. In: *Srpski jezik*, Beograd. Br. 1–2. S. 409–414.
- Radovanović 1986: Radovanović, Milorad. *Sociolingvistika*. Novi Sad: Književna zajednica – Dnevnik. [Drugo izdanje 2003]
- Radovanović 1996a: Radovanović, Milorad (redaktor naukowy). *Srpski jezik*. Opole.
- Radovanović 2004: Radovanović, Milorad. *Planiranje jezika i drugi spisi*. Sremski Karlovci – Novi Sad.
- Radovanović 2009: Radovanović, Milorad. Srpski jezički standard. In: Badurina, Lada; Pranjković, Ivo; Silić, Josip (urednici). *Jezični varijeteti i nacionalni identiteti*. Zagreb. S. 199–214.
- Silić 1996: Silić, Josip. Funkcionalni stilovi hrvatskog standardnog jezika. In: *Kolo*. Zagreb. Br. 1. S. 244–247.
- Silić 2009: Silić, Josip. Što hrvatski jezik jest i kako ga opisati? In: Badurina, Lada; Pranjković, Ivo; Silić, Josip (urednici). *Jezični varijeteti i nacionalni identiteti*. Zagreb. S. 57–70.

- Škiljan 1978: Škiljan, Dubravko. O raznolikosti jezičkih upotreba. In: Škiljan, Dubravko. *Govor realnosti i realnost jezika*. Zagreb: Školska knjiga. S. 37–46.
- Škiljan 1985²: Škiljan, Dubravko. *Pogled u lingvistiku*. Zagreb: Školska knjiga.
- Tošović 2002: Tošović, Branko. *Funkcionalni stilovi. Funktionale Stile*. Graz: Institut für Slawistik der Universität Graz.
- Tošović 2004a: Tošović, Branko. Funkcionalno raslojavanje jezika u sistemu opšte diferencijacije jezika. In: *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, Beograd. Knj. 32/1. S. 25–37.
- Tošović 2004b: Tošović, Branko. Teritorijalna diferencijacija kao vrsta globalnog raslojavanja jezika. In: *Riječ*. Rijeka. Br. 2. S. 84–91.
- Tošović 2004c: Tošović, Branko. Globalna diferencijacija jezika. In: *Riječki filološki dani*. Rijeka. Br. 5. S. 533–546.
- Tošović 2004d: Tošović, Branko. Tipovi globalne diferencijacije jezika. In: *Aktualizacija jezikovrstne teorije na slovenskem: Členitev jezikovne resničnosti*. Ljubljana. S. 59–72.
- Tošović 2006: Tošović, Branko. Die globale Differenzierung der Sprache. In: *Zeit – Ort – Erinnerung*. Innsbruck. S. 615–628.
- Tošović 2008: Tošović, Branko. Hrvatska tumačenja funkcionalnostilističkoga raslojavanja jezika. In: *Riječ*. Rijeka. Br. 14/4. S. 34–67.
- Velčić 1987: Velčić, Mirna. *Uvod u lingvistiku teksta*. Zagreb: Školska knjiga.
- Wandruszka 1971: Wandruszka, Mario. *Interlinguistik*. München: Piper.

Branko Tošović (Graz)

**Die serbische Stilistik in Bezug auf die kroatische
(die globale Differenzierung der Sprache)**

Bei einer Interpretation stilistischer Phänomene gibt es mehrere grundlegende Fragen, von denen der Autor für die Analyse die Differenzierung der Sprache wählte, innerhalb derer überaus breite, komplexe und vielfältige stilistische Differenzierungen vorliegen. Die Analyse besteht aus vier Teilen. Im ersten werden methodologische Aspekte betrachtet, wobei im Besonderen Kriterien für die Definition der allgemeinen Gliederung der Sprache besondere Beachtung beigemessen werden. Der zweite Teil handelt von der Deutung der globalen Differenzierung der Sprache in der serbischen Sprachwissenschaft, während der dritte die kroatische betrifft. Der Autor hält sich dabei an die Interpretationen von Milorad Radovanović, Ranko Bugarski, Dalibor Brozović, Dubravko Škiljan, Marina Kovačević, Lada Badurina, Ranko Matasović, Josip Silić, Krešimir Mićanović usw. Im vierten Teil werden die Standpunkte des Autors hinsichtlich der allgemeinen Gliederung der Sprache dargestellt, wobei eine extroverte und introverte Differenzierung unterschieden werden.

Branko Tošović
Institut für Slawistik
der Karl-Franzens-Universität Graz
Merangasse 70
8010 Graz
+43/316/3802522
branko.tosovic@uni-graz.at
www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis/